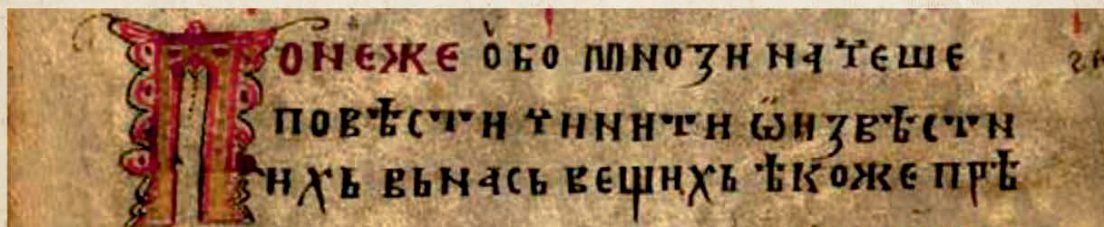

СРПСКИ СРЕДЊОВЈЕКОВНИ
СПОМЕНИЦИ ИЗ БОСНЕ И ХУМА
ПРОУЧАВАЊЕ ЧАЈНИЧКОГА ЈЕВАНЂЕЉА

СРПСКИ СРЕДЊОВЈЕКОВНИ СПОМЕНИЦИ ИЗ БОСНЕ И ХУМА
ПРОУЧАВАЊЕ ЧАЈНИЧКОГА ЈЕВАНЂЕЉА

Зборник радова са међународног научног скупа одржаног
у Источном Сарајеву 6–8. октобра 2023. године

ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF THE REPUBLIC OF SRPSKA
SERBIAN ORTHODOX METROPOLITANATE OF DABAR-BOSNIA

SERBIAN MEDIAEVAL MONUMENTS
FROM BOSNIA AND HUM

RESEARCH ON THE GOSPEL OF ČAJNIČE

The Book of Proceedings from the international scientific conference
held on 6th-8th October 2023 in East Sarajevo

Banja Luka – Sarajevo
2024

АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
СРПСКА ПРАВОСЛАВНА МИТРОПОЛИЈА ДАБРО-БОСАНСКА

СРПСКИ СРЕДЊОВЈЕКОВНИ СПОМЕНИЦИ ИЗ БОСНЕ И ХУМА

ПРОУЧАВАЊЕ ЧАЈНИЧКОГА ЈЕВАНЂЕЉА

Зборник радова са међународног научног скупа одржаног
у Источном Сарајеву 6–8. октобра 2023. године

Бања Лука – Сарајево
2024

С благословом митрополита дабро-босанског
господина Хризостома

ГЛАВНИ УРЕДНИК
Академик Рајко Кузмановић

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
Академик Драго Бранковић

ПРИРЕЂИВАЧИ
Проф. др Зорица Никитовић
Проф. др Владислав Топаловић

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР
Академик Јасмина Грковић-Мејџор (САНУ),
академик Анатолиј Аркадјевич Турилов (РАН),
академик Бранко Летић (АНУРС), проф. др Јанис Тарнанидис,
проф. др Ђорђе Бубало, проф. др Јелица Стојановић,
проф. др Владислав Топаловић, проф. др Виктор Савић,
др Невен Исаиловић, проф. др Зорица Никитовић

РЕЦЕНЗЕНТИ
Академик Злата Бојовић
Академик Александар Лома
Др Срђан Рудић
Проф. др Владислав Пузовић

САДРЖАЈ

Б р а н к о Л е т и ћ Чајничко јеванђеље у савременом научном и политичком контексту	15
В л а д и с л а в Т о п а л о в и ћ <i>Марков завршетак</i> у Чајничком јеванђељу у свјетлу савременог библијског текстуалног критицизма	35
Н е н а д Т у п е ш а Богослужбена употреба Чајничког јеванђеља	53
В л а д а н Б а р т у л а Символичка вриједност Јеванђеља	73
З о р и ц а Н и к и т о в и ћ О феномену преименовања српских средњовјековних богослужбених књига	99
Д а р к о Ђ о г о Чајничко јеванђеље и богумилска хипотеза	121
Д а н и ј е л Д о ј ч и н о в и ћ Идентитетска конверзија рукописних Јеванђеља са подручја средњовјековне Босне	145
С а ш а Ш о љ е в и ћ Догматске и обредне разлике између Истока и Запада у Законоправиљу Светога Саве	161
А н а т о л и ј А. Т у р и л о в Еще раз к вопросу о датировке и писцах Сараевской Кормчей . .	185
Ј е л и ц а С т о ј а н о в и ћ Народносна и језичко-правописна скица Босне и Херцеговине . .	191
Н а т а ш а Д р а г и н Књижевно и језичко окружење кнеза Павла Раденовића	211

Ђорђе Бубало Да ли је Чајничко јеванђеље било поклоњено кнезу Павлу Радиновићу? (О записима на листовима 1156 и 116а).	243
Вања Станишић Неколико напомена о глагољници Чајничког јеванђеља	255
Виктор Савић Чајничко јеванђеље: графичка веза с Никољским јеванђељем и другим споменицима	265
Љупка Васиљев, Миланка Убипарип Нови поглед на палеографске одлике Чајничког јеванђеља и каснијих записа	285
Јасмина Грковић - Мејџор О синтаксичким одликама Чајничког јеванђеља	303
Марина Курешевић Начини преношења туђег говора у Чајничком јеванђељу	321
Вера Берак Чајничко јеванђеље и његов други предложак у свјетлу текстолошких истраживања	333
Радован Пилиповић Рестаурација и конзервација Чајничког јеванђеља у Архиву Српске православне цркве 2021–2022. године	347
Миланка Убипарип Српскословенско рукописно наслеђе у Ризници Цркве Успења Пресвете Богородице у Чајничу	353
Мирослав Лазић Српске инкунабуле и палеотипи из Ризнице Цркве Успења Пресвете Богородице у Чајничу	369
Жарко Војновић Црквенословенска библиотека у Чајничу у оквиру богослужбеног система Српске цркве (XVI–XIX век)	387

Д у ш и ц а Г р б и ћ Редакцијске одлике чајничког Пролога стиховног за зимски период с краја XVI века	413
С в е т л а н а Т о м и н Поводом Триода цветног из 1649. године. Када се завршава старо српско штампарство?	429
Д р а г о Б р а н к о в и ћ Историјско-педагошке вриједности првог српског буквара	445
О л г а Р а к о в и ћ Први писар Пантелејмоновог апостола No 6	459
Н е в е н И с а и л о в и ћ Земља Павловића и земља Косача – територијални развој и верске прилике	485
Ђ о р ђ е Б у б а л о Ктиторски натпис на Богородичиној цркви у манастиру Добруну	507
М а р и ј а В а с и љ е в и ћ Потомак српске и угарске династије: Твртко Котроманић и стари српски родослови	539
Б о ј а н К р у н и ћ Неколико нових запажања о једном старом попису хаса земаља у Фочи (хас Хоча) – прилог датацији	555
Д е ј а н Д о ш л и ћ Карактер власти и термини за државу у средњовјековној Босни	571
Summary	593
Резюме	603
Zusammenfassung	613

Невен Исаиловић

ТЕРИТОРИЈАЛНИ РАЗВОЈ ЗЕМЉЕ ПАВЛОВИЋА И ЗЕМЉЕ КОСАЧА У ПОДРИЊУ И ПОЛИМЉУ И ВЕРСКЕ ПРИЛИКЕ У ЊИМА

У раду се разматрају политичко-географске и верске околности на територијама на којима је у 15. веку могло настати Чајничко јеванђеље – земљи Павловића и земљи Косача. Анализирана су питања поседовне припадности насеља Чајниче, разграничења Косача и Павловића у Подрињу и Полимљу, верска припадност предводника поменутих двеју великашких родова и њихове властеле, као и присуство значајних верских средишта у широј околини Чајничка.

Кључне речи: Павловићи, Косаче, Босна (средњовековна), Подриње, Полимље, Чајниче, хришћанство, средњи век.

У својој анализи Чајничког јеванђеља из 1975. године, Вера Јерковић, као врстан познавалац филологије и палеографије, изнела је, ослањајући се на првобитну тврдњу Петра Момировића, једну историографску претпоставку која се од тада, с мање или више децидности, примила у науци, а коју није лако ни потврдити, нити оповргнути. Наиме, на основу неколико маргиналних бележака, од којих једну чини обраћање писца белешке кнезу Павлу, а другу спомен кнеза Ивина, она је изнела тезу да је Јеванђеље било поклоњено кнезу Павлу Радиновићу, утемељивачу моћи властелске породице Јабланића–Радиновића–Павловића, најпознатије по свом последњем презимену које се, иако првобитно патронимик, укоренило као породично у генерацији Павлових унука. Јерковићева је овакву идентификацију везала за палеографско датовање рукописа који је сместила на крај 14. или почетак 15. века, тј. у време када је кнез Павле био

један од најистакнутијих великаша у босанској држави.¹ Треба, међутим, истаћи да је источnobосански простор на коме је, према филолошкој анализи, настало наведено Јеванђеље, био простор разграничења између Павловића и другог великашког рода – Косача, као и да је само насеље Чајнице, у коме се Јеванђеље чува, било посед Косача.²

Како бисмо читаоцима приближили политичку и верску географију простора на коме су се, изузимајући простор Требиња, Рудина и Конавала, додиривале области Павловића и Косача, у раду ћемо анализирати неколико историографских питања, а то су: поседовна припадност насеља Чајнице, територија земаља Павловића и Косача и разграничење њиховихседа у Подрињу и Полимљу, верска припадност предводника великашких родова Павловића и Косача, њихове властеле, али и ширих слојева становништва, те присуство верских средишта и потенцијалних скрипторијума на том подручју. За разматрање ових питања основни извори су они настали у средњовековној босанској држави и у Дубровнику, претежно из групе документарних извора, као и османски пописни дефтери, који су се показали изузетно значајним јер су извор не само за стање у време османске власти, већ и за ситуацију која је османском освајању непосредно претходила.

Најпре је потребно утврдити где се на политичкој мапи касно-средњовековне босанске државе налазило Чајнице, а ту се наилази на неочекивану препреку. Наиме, Чајнице уопште није посведочено у средњовековним изворима, нити домаћим, нити веома богатим дубровачким, већ тек у најранијим турским пописима из друге половине 15. века, тачније из 1468/1469. и 1475–1477. године. Та чињеница је занимљива јер наведени османски дефтери затичу Чајнице као једно од највећих тј. најнасељенијих босанских трговишта и рударских места (изворишта руде гвожђа), са скоро 200 кућа. У Херцеговини, оно је било друго насеље по величини, после Фоче, а многољудније од Горажда и Пријепоља. Дакле, практично не постоји мо-

¹ Чајничко јеванђеље, 636, 1156–116а; Momirović 1956: 174; Јерковић 1975: 5–6; Нилевић 1990: 73–74. Херта Куна је ову тезу оспорила, али без довољно поткрепљења, позивајући се на, по њој, атипичну фамилијарност у обраћању писца маргиналног записа (Kuna 2008: 118–119; Ramić-Kunić 2017: 9–10).

² Општа литература о Косачама: Radonić 1897: 380–465; Ћирковић 1964а; Атанасовски 1979; Kurtović 2009.

гућност да се ради о насељу које су основали Турци. Оно је пописано на подручју некадашње жупе Прибуд која је била везана за град Самобор, једно од главних средишта рода Косача.³ Назначено је да припада Херцеговој земљи (вилајет, потоњи санџак Херсек, тј. Херцеговина). Дакле, Чајничке је припадало области Косача, по свему судећи током читавог 15. века, а свакако непосредно уочи пада Босне под турску власт јер су Османлије, у начелу, задржавале затечену административну поделу из које су извлачиле своја права на освојену територију, у овом случају на Херцегову земљу.

Важно је и напоменути да се стара црква у Чајничу помиње од 1492. године и да је вероватно настала у 15. веку, ако не и раније.⁴ Иако је то било раздобље у коме Српска патријаршија службено више није постојала, готово сигурно се радило о парохијалној цркви која је деловала у склопу неке од епархија некадашње Српске цркве – Дабарске или Милешевске митрополије које су, можда, имале коре-не у једној, првобитној Дабарској епископији, основаној у време столовања Светог Саве на архиепископском трону.⁵

Да ли су претходни закључци довољни да се доведе у питање веза Чајничког јеванђеља и великашког рода Павловића? Не нужно јер је Јеванђеље могло накнадно доспети у стару цркву у Чајничу, односно у манастир који се око цркве формирао. Па ипак, како се ради о простору на коме су се приближавале области тј. земље Павловића и Косача, корисно је осврнути се на њихово разграничење у Подрињу и Полимљу, пре свега у 15. веку за који располажемо с највише извора. Оба властеоска рода почела су своје уздизање до степена великаша за време владавине бана и краља Твртка I Котроманића (1353–1391), о чему највише података има за раздобље последње четвртине 14. века. Кључни догађај за јачање њихове моћи готово сигурно је био расап области моћног српског властелина, жупана Николе Алтомановића 1373. године, када је његова територија подељена између бана Твртка и кнеза Лазара Хребелановића, изузев Требиња, Конавала и Драчевице којих су се привремено домогли зетски Балшићи (до 1377. године, када им је Твртко преотео та подручја и прогласио се за краља Срба и Босне).⁶

³ Handžić 1974: 158, 160–161; Aličić 1985: 3–5; 2008: 46; Mujezin-Čolo 2023.

⁴ Handžić 1974: 161; Нилевић 1990: 64, 163–164; Mujezin-Čolo 2023.

⁵ Јанковић 1985: 89–91.

⁶ Ђирковић 1964: 133–135.

С доста вероватноће можемо претпоставити да су њихови представници и пре тог времена били значајно племство у својим областима, али о томе нема пуно извора, а стварање великашких области Павловића и Косача феномен је раног 15. века.⁷ Оба рода су била разграната, а око себе су окупљала своју родбину (племе и ближнике), као и другу властелу чији су предводници временом признали њихов примат.⁸ Чини се да је кнез Павле, који се јавља у време владавине краља Твртка, држао примат међу властелом из земље Босне и да је био нешто старији од свог каснијег такмаца Сандаља Хранића који је од свог стрица Влатка Вуковића преузео старешинство над родом Косача тек 90-их година 14. века, након Тврткове смрти.⁹

Првобитне баштинске земље властеле Јабланића–Радиновића–Павловића, који су у позном средњем веку представљали најмоћнији и назнаменитији род на простору источне Босне, налазиле су се на простору Врхбосне и околних жупа, с матичним поседима негде између врела Босне, Пала и Праче, где се налази више локалитета с називом Павловац.¹⁰ Један Павловац налази се између Лукавице и Касиндола, а ради се о некрополи за коју се сматра да је гробно место старијих чланова рода, можда закључно с кнезом Павлом који је, након убиства на Пареној пољани код Сутјеске (данас Краљева Сутјеска) 1415. године, сахрањен у Врхбосни. Археолози сматрају да се под најимпозантнијим стећком некрополе, једном од највећих у Босни, ипак не налази Павле, већ представник претходне генерације, можда његов отац Радин Јабланић.¹¹ Могуће је да би за овај род, поред поменутог подручја Тилаве, Праче и Пала, требало везивати и корене утврђења Ходидјед и трга Торник који се могу сматрати претечама града Сарајева.¹² С временом, њихова област се ширила пре-

⁷ Ћирковић 1974: 5–16.

⁸ Стојановић 1929: 245–251, 253–384, 529–531, 567–642; 1934: 33–98, 100–115, 124–132, 145–151, 173–196, 200; Рудић 2003: 259–278; Kurtović 2009: 47–74; Рудић 2015: 373–380; 2015a: 223–236; 2021: 145–166, 175–220.

⁹ Радонић 1902; Kurtović 2009: 19–28, 42–47, 75–115.

¹⁰ Радонић 1902; Ивић 1907; Vego 1957: 17, 83, 96, 135–136; Ковачевић Којић 1978: 99; Mutapčić 1982: 167–177; Žeravica 1982: 179–205; Ћирковић 2003: 37–45; Fekeža 2003: 483–495, 500–505, 508; Рудић 2006: 148–149; Nilević 2010: 13–64; Рудић 2010a: 209.

¹¹ Fekeža 2003: 495–500, 508–510; Тошић 2003: 357–366.

¹² Šabanović 1964; Fekeža 2003: 483–495, 500–505, 508; Mušeta-Aščerić 2005; Катић 2020: 62–64, 108–112.

ма истоку, приближавајући се Дрини. За подручја Рогатице и Гла-синца не знамо поуздано од када су им припадала, али је сигурно да је средиште Павловића од краја 14. века постао утврђени град Борач на Прачи, недалеко од Рогатице. Почетком 15. века, вероватно око 1403/1404. године, Павловићи су преузели и контролу над Оловом, које су раније држали протовестијари Жоре и Никола Бокшић.¹³

Извори су знатно речитији када је реч о стечевинама Косача приликом слома жупана Николе 1373. године, него што је случај са стечевинама Павловића. Тадашња граница између Србије и Босне није сасвим поуздано утврђена, па је тешко проценити у коликој су мери Павловићи профитирали Николиним расапом и ширењем државе бана Твртка на подручје Подриња. Ипак, знамо да су у једном тренутку дошли у посед града Добруна који је, према подацима о ктиторству над тамошњим манастиром, пре тога припадао Србији.¹⁴ Оближње село Вардиште (готово сигурно са значењем страже) представља и данас гранични прелаз. Међу истакнутим поседима Павловића веома важно место имало је и утврђење с подграђем звано Вишеград, али није јасно је ли Вишеград стечен у време расапа Алтомановића јер се град први пут помиње тек у 15. веку, чак и нешто касније него што се до скора мислило (не 1407, већ 1427. године), и то у земљи Павловића. Наведени град је био у саставу Српске деспотовине од 1448. до 1458. године, након чега се вероватно вратио у састав земље Павловића, до 1463. године.¹⁵

Изван матичне територије, кнез Павле Радиновић је задобио контролу над Требињем и његовом широм околином (не залазећи на подручје Хума), као и делом Рудина и Пиве, после 1377. године.¹⁶ У пролеће 1391. године је, након казнене експедиције против одметну-

¹³ Mazalić 1941: 31–94; Anđelić 1977: 331–343; Ковачевић Којић 1978: 94–99; Ковачевић Којић 2003: 47–64; Тошић 2003а: 77–90; Рудић 2010: 50–52; Kurtović 2017: 13–80.

¹⁴ Mazalić 1941а: 101–126; Ковачевић Којић 1978: 100; Поповић 2002: 93–116; Милосављевић 2006: 15–117; Мишић 2010: 97–98. Могуће је да је Добрун повремено улазио у састав Српске деспотовине, јер у једном документу није јасно да ли Радослав Павловић иде пут Добруна као свог града или града кога напада, а у време деспота Ђурђа се помињу погранични проблеми с Радославом Павловићем и деспотови конзулати у Вишеграду. Више о границама Србије и Босне у позном средњем веку у: Шалипуровић 1979: 195–207; Dedić 2021.

¹⁵ Ковачевић Којић 1978: 99–100; Kurtović 2016: 99–106; Оруџ 2017: 191–204; Duranović 2018: 135–172; Катић 2022: 259–276.

¹⁶ Тошић 1998: 95–98, 117–118.

те властеле Санковића, заједно с великим војводом Влатком Вуковићем Косачом (кога је око 1392. године наследио синовац Сандаљ Хранић Косача), задобио Конавле које су Санковићи самоиницијативно, без сагласности владара и босанског сабора, планирали да уступе Дуброчанима одмах након смрти Твртка I. Павле и Влатко су, након заузимања Конавала у име новог краља Дабише, поделили ову жупу на два дела. Тачније, сваки од њих је добио један део села с припадајућим земљиштима и људима.¹⁷ Како су сачувани списи Дубровачке општине најречитији извори за босанску историју 14. и 15. века, а Требиње и Конавли су били најближи Дубровнику, располажемо с највише података за власт Павловића управо над тим областима, док се о њиховим територијама на простору источне Босне зна знатно мање, а подаци се углавном тичу питања трговине и царина.

Оно што је посебно важно за нашу тему јесте чињеница да се Црква Св. Николе у Бањи код Прибоја, средиште Дабарске епископије од 13. века, почетком 15. века у дубровачкој грађи наводила као једна од важних караванских станица на путу дубровачких трговаца и влаха поносника даље према Србији.¹⁸ За наведено место се само наводи да је на Лиму, за разлику од Бијелог Поља које се често бележило под именом Лим, и то као место у Србији (*in Sclavonia*) или на подручју Бранковића.¹⁹ У једном податку из септембра 1405. године наводи се да одређени власи треба да донесу неку робу до Набуковице на Лиму, *super teritorio comitis Pauli*.²⁰ Овај податак може се протумачити и тако да они треба да дођу преко територије кнеза Павла и тако да се наведено место налази на територији кнеза Павла. Може се начелно закључити да је кнез Павле тада, или још раније, пре новембра 1397. године када се Бања помиње као део Босне, за-

¹⁷ Грујић 1926: 13–36, карта на непагираној страни 122; Мијушковић 1960: 35–43; Ћирковић 1964: 169–172; Kurtović 2001: 23–33; Мишић 2008: 113–127; Kurtović 2009: 36–42.

¹⁸ Више о Манастиру Св. Николе у Бањи код Прибоја у: Пејић 2021.

¹⁹ Ковачевић Којић 1978: 110; Нилевић 1990: 70. Уп. помене Цркве Св. Николе на Лиму, реке Лима као општите одреднице и царинског места Лим, код Цркве Св. Петра, тј. Бијелог Поља у: Kurtović 2019: 251, 256, 267, 398, 427–428, 450–451, 456–457 („...per viam regni Bossine usque ultra flumen Limi, ad Ecclesia Sancti Nicolai...”), 459, 506–507, 512–514, 519, 522–523, 534–538, 540, 559, 564, 566–567, 588, 591–593, 685, 791, 806, 967, 1061.

²⁰ Kurtović 2019: 516 („...portare in Nabuchouïça ad Lim, super teritorio comitis Pauli...”).

владао околином Прибоја, повезујући је са својим поседима око ушћа Лима.²¹ У том тренутку је, можда, и Дабарска епископија (или бар њено седиште) ушла у састав његове области. Раније се подозревало да је већ расапом Алтомановића Бања код Прибоја постала део Босне, али за такву тврдњу немамо непосредних потврда.²² Треба напоменути да је у јулу 1405. године, сама Бања поменута као део Србије, што значи да је граница била негде на Лиму или да је на том простору долазило до повремене промене граница.²³ Но, било како било, турско освајање је затекло ове крајеве под влашћу Павловића, који су их можда поново интегрисали у своју област након што је већи део Деспотовине пао под османску власт 1458. године.

С друге стране, порекло рода Косача и њихове изворне баштине остају питања која нису до краја разјашњена. Није јасно ни да ли су њихови баштински поседи пре 1373. године били део Србије или Босне.²⁴ Имајући у виду да су се у првим годинама свога уздизања њихови предводници наводили у повељама као сведоци од Босне, могуће је да је исправна претпоставка да су се њихови првобитни поседи налазили у околини Горажда где и данас постоји село Косаче, као и да су ти поседи били у босанском банату и пре расапа Алтомановића.²⁵ Алтернативно тумачење би било да су ти крајеви били у пограничју области Војиновића–Алтомановића, али да су трајно прикључени Босни након слома области жупана Николе. На чијој год да су се страни налазили 1373. године, Косаче су своје ширење у време Твртковог краљевања и након њега усмерили прво према горњем Подрињу, тј. према изворишном делу Дрине где су развили своје средиште – град Сокол изнад Шћепан-поља, данас у Црној Гори. За Сокол су везали и свој племићки предикат, називајући се, у латинским изворима, господом од Сокола.²⁶ На истом месту се налазио, у

²¹ Нилевић 1990: 52–53; Kurtović 2019: 398 („...contrata Sancti Nicolai de Bagna, partium Bosne...”). По Нилевићу, који се позива на Мирјану Шакоту, Бања је већ 1395. забележена као део Босне.

²² Јанковић 1985: 89–91.

²³ Нилевић 1990: 52–53; Kurtović 2019: 514–515 („ad partes Sclavonie in loco vocato Ecclesia Sancti Nicolay”).

²⁴ Kurtović 2009: 29–42.

²⁵ Војногеографски институт, Топографска карта СФРЈ 1 : 25.000, секција Горажде 526–4–1.

²⁶ Ljubić 1890: 226–229; Thallóczy 1914: 138, 167, 179, 352, 361, 378–379, 397; Поповић, Вукадиновић 2007: 137–174; Поповић 2008: 89–111; 2010: 17–60; Kurto-

две цркве, и маузолеј старијих чланова рода. Ту се, готово сигурно, налази гробно место Сандаља Хранића.²⁷ Вероватно је да је и Сандаљев наследник, војвода и херцег Стјепан Вукчић планирао да буде сахрањен у својој цркви у Заграђу код Сокола, али то у тренутку његове смрти није било могуће због турских освајања у претходној години (1465).

Већ је поменуто да су се Косаче, након смрти краља Твртка 1391. године прошириле на део Конавала, а с временом су стекли и суседну Жупу Драчевицу, с градом Св. Стефана који је Твртко основао 1382. године, познатијим као Нови (касније Херцег Нови), затим привремену врховну власт над Будвом (1396–1398) и Котором, а након потпуне пропасти великашког рода Санковића 1404. године, Сандаљ Хранић је под своју контролу ставио и велике делове Хумске земље.²⁸ На тај начин су некадашње српске територије, колективно познате као Приморје, одузете од Балшића 1377. године и прикључене Босни, служећи и као основ за преузимање права на Српски (Светодмитарски) доходак који су исплаћивали Дубровчани српским владарима, доспеле под контролу Павловића (Требиње и део Конавала) и Косача (Драчевица и део Конавала). Стицањем поседа у Хуму, на простору Бишћа код Мостара и у утврђењу Благај, Косаче су развиле свој други родовски центар моћи.²⁹ Важно је нагласити да је под контролу Косача, најкасније у годинама после Тврткове смрти, дошао и део Полимља, око Пријепоља, заједно са знаменитим манастиром Милешева, као и простор око Пљеваља који је повезивао Сокол и Потарје с Полимљем.³⁰

Остављајући по страни питање вишегодишњих спорова Косача и Павловића током 15. века, сада ћемо обратити пажњу на начелно разграничење њихових великашких области. Подручје Конавала је у неколико наврата продавано Дубровчанима. Најпре су то учиниле Косаче под Сандаљем Хранићем 1419/1420. године, што је изазвало

vić, Filipović 2011: 100–109; Премовић 2013; Војновић 2014: 17–32; Крунић 2018: 225–242; Порчић, Исаиловић 2019: 110, 192, 393–401.

²⁷ Поповић, Вукадиновић 2007: 137–174; Поповић 2010: 17–60; Крунић 2020: 103–131.

²⁸ Мијушковић 1960: 47–52; Kurtović 2009: 84–89, 114–115, 244–254; Рудић 2018: 241–260.

²⁹ Vego 1957: 14–16; Kurtović 2009: 35–42, 335–344.

³⁰ Ћирковић 1987: 137–143; Kurtović 2016: 106–113; Ћук 2019: 93–101, 111–124, 167–177, 187–226.

проблеме с Павловићима, посебно у вези с тврђавом Сокол у Конавлима.³¹ Војвода Радосав Павловић, продао је свој део Конавала крајем 1426. године, али је касније покушао да га поврати изазивајући Конавоски рат, који је окончан признањем дубровачког поседовања читавих Конавала 1432/1433. године.³² Братанац и наследник Сандаља Хранића, раније поменути Стјепан Вукчић Косача, одузео је Павловићима и Требиње с околином 1439/1440. године, интегришући га у своју област.³³ За нас је занимљивије питање разграничења у Подрињу и Полимљу. У основи, граница између Косача и Павловића, у време војводе и херцега Стјепана Вукчића Косаче с једне и војводе Радосава Павловића и његових наследника с друге стране, била је, у подрињском крају, на реци Прачи, па су Павловићи држали територије које су се налазиле северно од Устипраче, на левој обали Дрине, а Косаче оне које су биле јужно од наведеног насеља.³⁴ Међутим, да се та линија не може сматрати прецизно, показују бројни примери међу којима су и поделе међу влашким родовима између верности Косачама и Павловићима и изван матичних територија оба рода.

Еклатантан пример представља случај трговишта Устиколлина, на ушћу Колине у Дрину, јужно од Горажда (једног од најважнијих средишта Косача). Устиколлина је, наиме, дуго припадала Павловићима и они су тамо имали своју царину. Важан је и помен људи Петра Павловића у Пиви, на подручју врло блиском средишту Косача у Соколу, 1419. године.³⁵ Није сасвим јасно куда је граница ишла ни с друге, десне стране Дрине. Планина Бујак, тврђава Бродар и подручје око ушћа Лима, као и већи део десне обале Лима до Прибоја били су, по свему судећи у рукама Павловића, а подручје на левој обали Лима припадало је Косачама.³⁶ Косаче су, у близини овог подручја разграничења имале и важан утврђени град Самобор над Међуречјем, у жупи Прибуд (у којој се, подсетићемо, налазило и Чајни-

³¹ Стојановић 1929: 292–301, 305–313, 315–327; Kurtović 2009: 221–244.

³² Стојановић 1929: 567–614, 617–632; Ћирковић 1964: 226, 247–249, 255–256, 261–265; Lovrenović 2006: 242–252; Kurtović 2009: 260–325.

³³ Тошић 1998: 109–113, 124–126.

³⁴ Благојевић 1997: 51, 58–59.

³⁵ Ковачевић Којић 1978: 91–92; Kurtović 2009: 37; Mojsić 2022: 119–125.

³⁶ Стојановић 1934: 100, 103; Поповић 2011: 141, 144, 148.

че), али и газове на Дрини надомак ушћа Лима.³⁷ У извесној мери, о разграничењу Павловића и Косача у Полимљу, око Прибоја, сведоче и топоними Херцеговачка Голеша и Прибојска Голеша, што би указивало на то да су Павловићи у зони од данашњег Рудог према Прибоју и око Прибоја држали обе стране Лима, док су код Пријепоља обе речне обале држале Косаче.

Сада се морамо осврнути и на ране турске пописе – дефтере, који доносе потврду података из раздобља средњовековне босанске државе, али и неке нове податке. Наиме, након пада Босне 1463. године, унутар новонасталог Босанског санџака формирано је неколико вилајета названих по претходним господарима великашких области, тачније по оним породицама које су у време освајања држале поједине области, па и насеља. Тако су настали вилајети Краљ (Краљева земља), Павли (Земља Павловића), Ковач (Земља Ковачевића) и Херсек (Херцегова земља, тј. Земља Косача).³⁸ Границе између вилајета Павли и Херсек ишле су, у начелу, управо дуж Лима и дуж Праче, остављајући град Сјеверин преко пута Рудог и жупу Прибуд у Херцеговој земљи, а околину Прибоја и само ушће Лима у земљи Павловића.³⁹ Док је општепознато да је Херцегова земља обухватала и подручје око Пријепоља, Милешеве, Пљеваља итд., мање је познато да је вилајет Павловића улазио дубље на подручје данашње Србије, премда у танком појасу који се од Прибоја пео према Златару, Голији и тзв. пределу Остатије (данашња села Коритник и Брусник).⁴⁰ Ако је ова турска подела, што је иначе било начелно правило, одржавала стање непосредно пре османских освајања, земља Павловића је свакако обухватала и подручје источно од Прибоја, које је до последње четвртине 14. века припадало Србији, односно велики део подручја под изворном надлежношћу Дабарске епископије. Штавише, њене источне границе приближавале су се географски манастиру Студеници. Да је турска подела могла аутентично одражавати ситуацију уочи

³⁷ Стојановић 1934: 76; Vego 1957: 103; Ковачевић Којић 1978: 101–103; Kurtović 2020: 123–129.

³⁸ Aličić 2008: 28, 31, 43, 45–46, 55, 66–69, 72, 76, 86–87, 102, 113–114, 129 и даље.

³⁹ Sarinay 2005: 205–217.

⁴⁰ Aličić 1985: *passim*; Васић 2003: 305–326; Мишковић 2003: 611–614; Миљковић Бојанић 2003: 367–378; Aličić 2008: *passim*; Катић, Булић 2021: 215–251; Катић 2022: 259–282. О турском освајању српско-босанског пограничја између 1458. и 1464. године видети у: Јаковљевић 2015: 227–257.

пада Деспотовине и Босне сведоче и бројни подаци из дубровачких извора који као делове Србије јасно виде подручје око Мојковца, Бијелог поља, Сјенице и долине Ибра, а као делове Босне средње и доње Потарје и Полимље низводно од пријепољског краја. Планински крајеви северно од Пријепоља и Прибоја (каснији Стари Влах), све до крајева око Вишеграда и Добруна, слабо су документовани у изворима, али су, према турској административној организацији, барем око 1463. године били под контролом Павловића.

Имајући у виду да је о теми верских опредељења босанске властеле доста писано, с више или мање успеха, док о верском животу људи у Босни извора има релативно мало и тек их треба систематизовати, овај сегмент рада имаће сумаран карактер.⁴¹ О односу Косача према верским заједницама зна се знатно више него о односу Павловића. Косаче су у свом окружењу имале припаднике Цркве босанске, припаднике епископата Српске (православне) цркве, као и припаднике Римокатоличке цркве.⁴² Разлог овој, врло условно речено мултиконфесионалности, било је присуство верника све три заједнице у нарастајућој земљи Косача, потоњој Херцеговој земљи. Католика је било у приморским градовима и западном Хуму где су римокатолички монашки редови имали своје манастире, а у каснијем раздобљу османске најезде прелазак на католицизам код елите могао је бити мотивисан јачањем савезништава са западним државама.⁴³ Косаче су у своју област интегрисале и простор јурисдикције некадашње Хумске епископије Српске цркве, чије је седиште измештено у Бијело Поље, изван њихове области, али и манастир Милешеву где се, најкасније од времена Косача, налазила и митрополија. Није, међутим, познато када је ова епархија основана и да ли је настала из Дабарске, која је остала изван власти Косача.⁴⁴ Сам Стјепан Вукчић се од 1449. године прозвао херцегом од Св. Саве, а подигао је, између осталих, и православну цркву у Сопотници надомак Горажда (1454), недалеко од свог града Самобора, као и свој несуђени маузолеј у Заграђу под Соколом.⁴⁵ Зна се да је и Сандаљ

⁴¹ Ћирковић 1964: 284 (карта распрострањености цркава у Босни).

⁴² Ћирковић 1964а: 215–217; Kurtović 2009: 400–405; Бачановић 2022: 115–148.

⁴³ Ћирковић 1964: 282–288.

⁴⁴ Стојановић 1934: 91, 188; Јанковић 1985: 89–91, 155–157, 179–180; Нилевић 1990: 63, и даље према регистру.

⁴⁵ Руварац 1889: 3–30; Стојановић 1934: 63–64; Ћирковић 1964а: 106–108, 215–217; Џелетовић 2007; Алић 2008: 64; Војводић 2010: 61–100.

Хранић имао намеру да подигне православну цркву у Дубровнику, вероватно подржавајући жељу своје треће супруге Јелене, ћерке кнеза Лазара, која је била ревносна православка, а свакако је био и ктитор своје гробне Цркве Св. Стефана под Соколом у Пиви (тј. на Шћепан-пољу) и цркве у Конавлима.⁴⁶

Па опет, у најужем кругу Косача налазили су се и великодостојници Цркве босанске, која је, због избегавања угарске контроле над Босанском епископијом у 13. веку, отпала од своје надређене Калочке архиепископије, због чега је изгубила место у канонском систему, тј. њено је место, у римокатоличкој визури, заузела новоформирана Босанска епископија смештена у Ђакову у тадашњој јужној Угарској (данас у Хрватској).⁴⁷ Знаменити гост Радин Бутковић био је дворанин и дипломата Косача, али је важно напоменути да је почео каријеру у кругу Павловића.⁴⁸ Тестамент Стјепана Вукчића забележио је милешевски митрополит Давид, пред гостом Радином и Прибиславом Вукотићем (фочанским трговцем католичке вере) као сведоцима, у Новом, маја 1466. године.⁴⁹ Према новијим информацијама из турске грађе, херцег је покопан у манастиру Савина у Новом, граду у коме је умро и једином поседу који му је у том делу области остао.⁵⁰

Херцегова кћерка, Катарина, чија је мајка била Јелена Балшић, кћи Балше III, завршила је живот у Риму, као римокатоликиња под заштитом папе. И дан-данас је поштована од стране католика у Босни.⁵¹ Потомци Вукчићевог сина Влатка преселили су се у Венецију и постали католици, док су потомци сина Владислава прво прешли у Славонију, где су их називали Рашанима, а затим у Трансилванију,

⁴⁶ Нилевић 1990: 69, 74–77; Тошић 2004: 423–440; Kurtović 2009: 404; Војводић 2010: 84; Пекић 2014: 371–384.

⁴⁷ Šidak 1975; Ćirković 1987a: 191–254; Ćošković 2005: *passim*; Бачановић 2022: 115–148.

⁴⁸ Truhelka 1911: 355–375; Ćošković 2005: према регистру; Смиљанић 2015: 219–233.

⁴⁹ Стојановић 1934: 91–92; Ћирковић 1968: 259–276; Јанковић 1985: 90, 157, 180; Исаиловић 2014: 90, 102, 142, 314, 481, 489, 534–535; Смиљанић 2015: 178, 209–216, 219–233, 244, 258, 270; Порчић, Исаиловић 2019: 111–112, 122–124, 203, 450–455.

⁵⁰ Ђурић 1977: хв. Податак из османског пописа погрешно је протумачен, па се сматрало да се у њему наводи да је херцег био само ктитор храма. У припреми је рад Александра Јаковљевића о овом питању.

⁵¹ Pandžić 1979; Тошић 1997: 73–112.

где су у свом окружењу, као дворане, имали православне свештенике и калуђере, премда се о верској опредељености самих Владислављевих потомака не зна пуно јер су се кретали у средини у којој је било и православних и римокатолика, али и протестаната.⁵² Херцегов најмлађи син, Стјепан, прешао је на ислам и постао знаменити Ахмед-паша Херцеговић.⁵³ Међу властелом, али и власима Косача било је, такође, припадника свих цркава, а неки од властелина су, након турског освајања, прво прихватили службу новим господарима, а затим прешли на ислам да би очували или проширили своје привилегије. Влашке скупине су у мањој мери напуштале хришћанство јер су, као покретљиве групе наоружаног становништва, имале важну улогу у помоћним трупима османске војске и у репопулацији опустелих простора.

За разлику од овако комплексне судбине Косача, о верском животу у земљи Павловића зна се много мање. Познато је да су Павловићи на свом двору и у најближем окружењу имали претежно представнике Цркве босанске која је била доминантна заједница у њиховој изворној области у источној Босни.⁵⁴ Тако је уз кнеза Павла, када је убијен, био и Влатко Тумурлић који се у дубровачким изворима називао патареном, што је била типична, иако неадекватна и дифаматорна ознака за припаднике Цркве босанске.⁵⁵ Представници других цркава се не помињу, а прагматични прелазак војводе Иваниша Павловића на римокатоличанство 40-их година 15. века убрзо је оцењен од папе као неискрен, због чега му је претило изопштење.⁵⁶ С друге стране, знамо да су Павловићи, можда од 1373. године, а свакако од самог краја 14. или почетка 15. века, држали неке делове некадашње Србије Немањића, укључив и, макар привремено, седиште Дабарске епископије у Бањи код Прибоја, за коју не знамо је ли остала активна или је премештена у Милешеву. Могуће је чак и да је њена територија подељена између Павловића и Косача, тако што су потоњи основали Милешевску епархију на својој територији, док је у земљи Павловића остала Дабарска.⁵⁷ Фрањевачки самостан у Оло-

⁵² Атанасовски 1979: 154–187.

⁵³ Атанасовски 1979: 189–219.

⁵⁴ Čošković 1995: 1–54; Смиљанић 2015: 67, 76–79, 137, 172, 183–184, 216–220, 244.

⁵⁵ Čošković 1995: 1–54; Тошић 2003: 357–366; Čošković 2005: 121–197.

⁵⁶ Čošković 2005: 211; Nilević 2010: 54–57.

⁵⁷ Јанковић 1985: 89–91, 155–157, 179–180; Нилевић 1990: 63.

ву једина је позната католичка богомоља на територији земље Павловића.⁵⁸

О ктиторској делатности Павловића, за разлику од Косача, не знамо готово ништа, сем да је Борач 1446. године имао поповску кућу, па се може очекивати да је имао и цркву, а не само дворску капелу.⁵⁹ Међутим, већ рани турски пописи и документи из друге половине 15. века, бележе не само заједнице крстјана (вероватно припадника Цркве босанске), већ и православне цркве, па тако и оне у Чајничу, у земљи Косача, и у Вишеграду, у земљи Павловића.⁶⁰ Уз веома бројне податке о православном свештенству у Требињу, Конавлима и Драчевици, горе наведена чињеница сведочи о томе да су на подручју обухваћеном средњовековном босанском државом, што се посебно односи на некадашње немањихке територије интегрисане у Босну крајем 14. века, па тако и на делове земље Косача и Павловића, постојали верници чије је парохије водило свештенство које је примало рукоположење у крилу Православне цркве тј. епископија Српске цркве.⁶¹

Имајући у виду изложено, овим радом не можемо ни потврдити, нити оповргнути тезу да је Чајничко јеванђеље могло бити поклон кнезу Павлу Радиновићу.⁶² Рукопис је, према својим филолошко-палеографским обележјима, настао негде на простору разграничења великашких родова Павловића и Косача, вероватно у време када су ове родове водила двојица најмоћнијих људи средњовековне Босне

⁵⁸ Nilević 2010: 56.

⁵⁹ Нилевић 1990: 64; Рудић 2010: 50–52. О православном црквеном грађитељству у области Павловића: Шево 2003: 417–453. Особе које носе имена идентична именима предводника Павловића у Поменику из збирке Севастјанова, у коме се наводе приложници Манастира Св. Пантелејмона на Светој Гори, ипак нису припадници ове породице, већ других босанских племенитих породица или влашких родова. Па опет, неке од тих породица биле су управо властела Павловића (Тодић 2024: 79–80).

⁶⁰ Handžić 1974: 161; Нилевић 1990: 64, 163; Aličić 2008: 47–48, 54–56, 69, 72, 79, 83, 85, 87, 113, 231, 257; Катић 2022: 272.

⁶¹ Пекић 2019: 173–184.

⁶² Чајничко јеванђеље, 636, 1156–116а; Čremošnik 1951: 89–118; Јерковић 1975: 5–6; Гошић 2003: 541–546; Kuna 2008: 118–119; Ramić-Kunić 2017: 9–10. Повезивање имена Ивин, записаног на сасвим другој страни од маргиналије посвећене кнезу Павлу, од сасвим друге писарске руке, с Иванишом Павловићем, Павловим унуком, према нашем мишљењу, није одрживо (Чајничко јеванђеље, 636; Јерковић 1975: 6).

– поменути Павле Радиновић и Сандаљ Хранић. У рукама ова два рода налазила су се епископска средишта Српске цркве у Бањи код Прибоја и у Милешеви, као и значајни манастири и цркве, укључујући ту и оне у Чајничу, Сопотници, Вишеграду и Добруну (где је могао постојати и скрипторијум). Сва су ова црквена средишта била средишта писмености и кандидати за место настанка рукописа.

ИЗВОРИ

- Војногеографски институт, Топографска карта СФРЈ 1 : 25.000.
- Катић 2020: Татјана Катић. *Војнички дефтер из 1455. године за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед*. Београд: Историјски институт.
- Мишић 2008: Синиша Мишић. Повелја Бељака и Радича Санковића Дубровнику. *Стари српски архив*, 7, 113–127.
- Поповић 2011: Раде Поповић. Повелја војводе Иваниша Р. Павловића Дубровчанима. *Грађа о прошлости Босне*, 4, 137–149.
- Порчић, Исаиловић 2019: Небојша Порчић, Невен Исаиловић. *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*. Београд: Архив Србије.
- Стојановић 1929: Љубомир Стојановић. *Старе српске повеле и писма*. I/1. Београд – Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
- Стојановић 1934: Љубомир Стојановић. *Старе српске повеле и писма*. I/2. Београд – Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
- Тошић 2003: Ђуро Тошић. Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића о смрти кнеза Павла Раденовића. *Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа* (уред. Милан Васић). Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске – Универзитет Српско Сарајево, 357–366.
- Чајничко јеванђеље: Музеј Цркве Успења Пресвете Богородице у Чајничу (рукописна књига).

*

- Aličić 1985: Ahmed S. Aličić. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Aličić 2008: Ahmed S. Aličić. *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*. Mostar: Islamski kulturni centar.
- Kurtović 2019: Esad Kurtović. *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne. Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526*. Sv. 1–3. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta – Historijski arhiv.
- Ljubić 1890: Sime Ljubić. *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike*, 9. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Ramić-Kunić 2017: *Čajničko četverojevanđelje: bosanski rukopis s početka 15. stoljeća* (prir. E. Ramić-Kunić). Sarajevo: Institut za jezik Univerziteta.

- Sarınay 2005: Yusuf Sarınay. 91, 164, MAD 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları İcmâl Tahrîr Defterleri (926–939/1520–1533). Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Šabanović 1964: Hazim Šabanović. *Krajište Isa-bega Ishakovića: zbirni katastarski popis iz 1455. godine: uvod, turski tekst, prevod i komentari*. Sarajevo: Orijentalni institut.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Атанасовски 1979: Вељан Атанасовски. *Пад Херцеговине*. Београд: Народна књига и Историјски институт.
- Бачановић 2022: Вук Бачановић. Православље у Хумској земљи и Требињској области / Херцеговини у вријеме власти босанских банова, краљева и облачних господара (XIV и XV вијек). *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске: поводом 800 година од утемељења* (уред. Милан Гулић). Београд–Мостар–Требиње: Институт за савремену историју – Епархија захумско-херцеговачка и приморска, 115–148.
- Благојевић 1997: *Историјски атлас*. Главни редактор М. Благојевић. Београд: Завод за уџбенике и наставка средства.
- Васић 2003: Милан Васић. Земља Павловића у свјетлу турских извора. *Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа* (уред. М. Васић). Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске – Универзитет Српско Сарајево, 305–326.
- Војводић 2010: Драган Војводић. Ктиторска делатност Стјепана Вукчића Косаче. *Шћепан Поље и његове светиње кроз вјекове*. Зборник радова са научног скупа (Плужине, 24–25. септембар 2006) (уред. Г. Томовић). Беране: Свевиђе – манастир Заграђе, 61–100.
- Војновић 2014: Милан Војновић. Границе и жупе „земље” Дрине. *Браничевски гласник*, 9, 17–32.
- Гошић 2003: Невенка Гошић. Да ли је у Земљи Павловића постојало неко књижевно преписивачко средиште. *Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа* (уред. М. Васић). Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске – Универзитет Српско Сарајево, 541–546.
- Грујић 1926: Радослав Грујић. Конавли под разним господарима од XII до XV века. *Споменик Српске краљевске академије*, 66, 1–121.
- Ђурић 1977: Војислав Ј. Ђурић. *Савина*. Београд: Издавачки завод Југославија.
- Ивић 1907: Алекса Ивић. Радослав Павловић, велики војвода босански. *Летопис Матице српске*, 245, 1–32, 24–48, 246.
- Исаиловић 2014: Невен Исаиловић. *Владарске канцеларије у средњовековној Босни*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду (докторска дисертација у рукопису, доступна на линку: https://nardus.mpn.gov.rs/-handle/123456789/3333?locale-attribute=sr_RS)
- Јаковљевић 2015: Александар Јаковљевић. Између османског и угарског крајишта – османско запоседање Подриња и угарска опсада Зворника 1464. године. *Пад Босанског краљевства 1463. године* (уред. Н. Исаиловић). Београд – Сарајево

- Бања Лука: Историјски институт – Филозофски факултет – Филозофски факултет, 227–257.
- Јанковић 1985: Марија Јанковић. *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*. Београд: Народна књига – Историјски институт Београд.
- Јерковић 1975: Вера Јерковић. *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*. Нови Сад: Матица српска.
- Катић, Булић 2021: Срђан Катић, Дејан Булић. Старовлашке нахије Бобољ и Остатија (15–18. век). *Историјски часопис*, 70, 215–251.
- Катић 2022: Срђан Катић. Вишеград у Земљи Павловића и раном периоду османске власти. *Историјски часопис*, 71, 259–282.
- Ковачевић Којић 1978: Десанка Ковачевић Којић. *Градска насеља средњовековне босанске државе*. Сарајево: Веселин Маслеша.
- Ковачевић Којић 2003: Десанка Ковачевић Којић. Борач – средиште Земље Павловића. *Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа* (уред. М. Васић). Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске – Универзитет Српско Сарајево, 47–64.
- Крунић 2018: Бојан Крунић. Границе средњовековне жупе Дрине – прилог проучавању историјске географије горњег Подриња. *Наука и стварност. Зборник радова са научног скупа (Пале, 20. мај 2017)*. Том 1. Пале: Филозофски факултет, 225–242.
- Крунић 2020: Бојан Крунић. Гробни храмови средњовековне „земље” Дрине – прилог проучавању религиозности у Горњем Подрињу. *Наука и стварност. Зборник радова са научног скупа одржаног 18. маја 2019. године на Филозофском факултету Пале*. Источно Сарајево: Универзитет Источно Сарајево – Филозофски факултет Пале, 103–131.
- Мијушковић 1960: 17–35. Јованка Мијушковић. Хумска властеоска породица Санковићи. *Историјски часопис*, 11, 17–54.
- Милосављевић 2006: Драгиша Милосављевић. *Средњовековни град и манастир Добрун*. Београд–Прибој: Дерета – Историјски музеј Србије – Завичајни музеј.
- Миљковић Бојанић 2003: Ема Миљковић Бојанић. Зеамет Кушлат 1476. године. *Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа. Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа* (уред. М. Васић). Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске – Универзитет Српско Сарајево, 367–378.
- Мишић 2010: Синиша Мишић. Добрун. *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима* (уред. С. Мишић). Београд: Завод за уџбенике, 97–98.
- Мишковић 2003: Милош Д. Мишковић. Карта насеља Земље Павловића из 1604. године. *Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа. Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа* (уред. М. Васић). Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске – Универзитет Српско Сарајево, 611–614.

- Нилевић 1990: Борис Нилевић. *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557. године*. Сарајево: Веселин Маслеша.
- Пејић 2021: Светлана Пејић. *Манастир Светог Николе у Бањи код Прибоја*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Пекић 2014: Радмило Б. Пекић. Задужбина Јелене Лазаревић у Херцеговини. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 44/1, 371–384.
- Пекић 2019: Радмило Пекић. Православно свештенство Требиња у XIV и XV вијеку. *Црквене студије*, 16/2, 173–184.
- Поповић 2002: Марко Поповић. Средњовековни Добрун. *Старинар*, 52, 93–116.
- Поповић, Вукадиновић 2007: Марко Поповић, Светлана Вукадиновић. Црква Светог Стефана у Шћепан пољу под Соко-градом. *Старинар*, 57, 137–174.
- Поповић 2008: Марко Поповић. Задужбина и гробни храм херцега Стефана на Заграђу под Соко градом. *Саопштења. Републички завод за заштиту споменика културе*, 40, 89–111.
- Поповић 2010: Марко Поповић. Соко град над Шћепан Пољем – замак са задужбинама Косача. *Шћепан Поље и његове светиње кроз вјекове. Зборник радова са научног скупа (Плужине, 24–25. септембар 2006)* (уред. Г. Томовић). Беране: Свевиђе – манастир Заграђе, 17–60.
- Премовић 2013: Маријан М. Премовић. *Средње и доње Полимље и горње Подриње у средњем веку*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду. (докторска дисертација у рукопису, доступна на линку: https://nardus.mtpn.gov.rs/handle/123456789/3301?show=full&locale-attribute=sr_RS).
- Радонић 1902: Јован Радонић. О кнезу Павлу Раденовићу. Приложак историји Босне крајем XIV и поч. XV века. *Летопис Матице српске*, 211, 39–63; 212, 34–62.
- Руvaraц 1889: Иларион Руvaraц. О натпису на цркви херцега Стефана у Горажду. *Глас Српске краљевске академије*, 16, 3–30.
- Рудић 2003: Срђан Рудић. Боровинићи – властеоска породица из источне Босне. *Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа. Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа* (уред. М. Васић). Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске – Универзитет Српско Сарајево, 259–278.
- Рудић 2006: Срђан Рудић. *Властела Илирског грбовника*. Београд: Историјски институт.
- Рудић 2010: Срђан Рудић. Борач. *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима* (уред. С. Мишић). Београд: Завод за уџбенике, 50–52.
- Рудић 2010а: Срђан Рудић. Павловац. *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима* (уред. С. Мишић). Београд: Завод за уџбенике, 209.
- Рудић 2015: Срђан Рудић. Владимирићи. *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић* (уред. Ђ. Тошић, прир. Ж. Вујадиновић). Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 373–380.
- Рудић 2015а: Срђан Рудић. Властела Павловића на повељама босанских краљева. *Историјски часопис*, 64, 223–236.

- Рудић 2018: Срђан Рудић. Босна и Котор у средњем веку. *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума* (уред. З. Никитовић). Бања Лука – Источно Сарајево: Филолошки факултет и Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци – Филозофски факултет Универзитета Источно Сарајево, 241–260.
- Рудић 2021: Срђан Рудић. *Босанска властела у XV веку: просопографска студија*. Београд – Бања Лука: Историјски институт: Центар за напредне средњовековне студије – Универзитет у Бањој Луци.
- Смиљанић 2015: Аранђел Смиљанић. *Људи из сјенке – дипломати обласних господара у Босни*. Бања Лука: Филозофски факултет.
- Тодић 2024: Бранислав Тодић. Ктитори и приложници манастира Светог Пантелејмона у поменику из рукописне збирке П. И. Севастјанова. *Хиландарски зборник*, 16, 69–108.
- Тошић 1997: Ђуро Тошић. Босанска краљица Катарина (1425–1478). *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, 2, 73–112.
- Тошић 1998: Ђуро Тошић. *Требињска област у средњем вијеку*. Београд: Историјски институт.
- Тошић 2003а: Ђуро Тошић. Гласинац у земљи Павловића. *Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа. Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа* (уред. М. Васић). Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске – Универзитет Српско Сарајево, 77–90.
- Тошић 2004: Ђуро Тошић. Сандаљева удовица Јелена Хранић. *Зборник радова Византолошког института*, 41, 423–440.
- Ћирковић 1964: Сима Ћирковић. *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ћирковић 1964а: Сима М. Ћирковић. *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*. Београд: Научно дело и Српска академија наука и уметности.
- Ћирковић 1968: Сима Ћирковић. Почтени витез Прибислав Вукотић. *Зборник Филозофског факултета Београд*, 10–1, 259–276.
- Ћирковић 1974: Сима Ћирковић. Русашка господа. *Историјски часопис*, 21, 5–17.
- Ћирковић 1987: Сима Ћирковић. Милешева и Босна. *Милешева у историји српског народа: међународни научни скуп поводом седам и по векова постојања, јуни 1985.* (уред. В. Ј. Ђурић). Београд: Српска академија наука и уметности, 137–143.
- Ћирковић 2003: Сима Ћирковић. Павловића земља (Contrata dei Paulovich): Постанак и развитак великашке територије. *Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа. Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа* (уред. М. Васић). Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске – Универзитет Српско Сарајево, 37–45.
- Ћук 2019: Ружа Ћук. *Србија и медитерански свет у позном Средњем веку: одабрани радови Руже Ћук*. Београд: Историјски институт.
- Џелетовић 2007: Данило Џелетовић. *Историја и страдање Херцегове цркве*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Шалипуровић 1979: Вукоман Шалипуровић. Нека питања границе Босне и Херцеговине и Деспотовине у XIV и XV веку и места и положаја неких средњовековних градова у средњем Полимљу. *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, 7, 195–207.
- Шево 2003: Љиљана Шево. Православно црквено градитељство у области Павловића. *Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа. Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа* (уред. М. Васић). Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске – Универзитет Српско Сарајево, 417–453.

*

- Anđelić 1977: Pavo Anđelić. Srednjovjekovna župa Kamenica ili Krivaja. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 32 (A), 331–343.
- Čremošnik 1951: Gregor Čremošnik. Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. III Humske povelje i pisma. A. Kancelarija Sankovića. B. Kancelarija Jablanića, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. 6, 81–119.
- Ćirković 1987a: Sima Ćirković. Bosanska crkva u bosanskoj državi. *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I: Društvo i privreda srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 191–254.
- Ćošковић 1995: Pejo Ćošковић. Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba. *Croatica Christiana periodica*, 19/35, 1–54.
- Ćošковић 2005: Pejo Ćošковић. *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Dedić 2021: Enes Dedić. *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina (1402–1459)*. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta.
- Duranović 2018: Elmedina Duranović. Iz historije Višegrada u srednjem vijeku. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, 5, 135–172.
- Fekeža 2003: Lidija Fekeža. Jezgra nahije (župe) Tilave i nekropola dijela porodice Pavlovića na Pavlovcu u Kasindolu. *Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа* (уред. М. Васић). Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске – Универзитет Српско Сарајево, 483–511.
- Handžić 1974: Adem Handžić. Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni. *Prilozi. Institut za istoriju*, 10/2, 155–161.
- Kuna 2008: Herta Kuna. *Srednjovjekovna bosanska književnost*. Sarajevo: Forum Bosnae.
- Kurtović 2001: Esad Kurtović. „Paolo Radonich, conte di Canali” 1389.g.? (Konavli u bosansko-dubrovačkim odnosima krajem XIV stoljeća). *Hercegovina*, 13–14, 23–33.
- Kurtović 2009: Esad Kurtović. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kurtović, Filipović 2011: Esad Kurtović, Emir Filipović. Četiri bosanska Sokola. *Pregled. Časopis za društvena pitanja*, 1, 83–114.

- Kurtović 2016: Esad Kurtović. Prvi spomeni Višegrada i Kuknja u srednjem vijeku. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, 4, 99–117.
- Kurtović 2017: Esad Kurtović. Iz historije Olova u srednjem vijeku. *Kulturno naslijeđe Olova i olovskog kraja. Zbornik radova*. Sarajevo: Federalno ministarstvo kulture i sporta, 13–80.
- Kurtović 2020: Esad Kurtović. Samobor na Drini (prvi spomen u pisanim vrelima). *Radovi Zavičajnog muzeja Visoko*, 1, 123–129.
- Lovrenović 2006: Dubravko Lovrenović. *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387–1463*, Zagreb–Sarajevo: Synopsis.
- Mazalić 1941: Đoko Mazalić. Borač, bosanski dvor srednjeg vieka. *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu*, 53, 31–94.
- Mazalić 1941a: Đoko Mazalić. Starine u Dobrunu. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 53, 101–126.
- Mojsić 2022: Andrej Mojsić. A Medieval Bombard from Kožetin near Ustikolina. *Acta Militaria Medievalia*, 18, 107–131.
- Momirović 1956: Petar Momirović. Stari rukopisi i štampane knjige u Čajniču. *Naše starine*, 3, 173–177.
- Mujezin-Čolo 2023: Aida Mujezin-Čolo. *Čajniče i okolina – 15. i 16. stoljeće*. Sarajevo: El-Kalem.
- Mušeta-Aščerić 2005: Vesna Mušeta-Aščerić. *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću: između zapada i istoka*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Mutapčić 1982: Snježana Mutapčić. Pavlovac (nekropola stećaka). *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. 37 (A), 167–177.
- Nilević 2010: Boris Nilević. Poslednji Pavlovići – Bosna sredinom XV stoljeća. *Historijska traganja*, 5, 13–64.
- Oruç 2017: Hatice Oruç. The City of Višegrad Based on Fifteenth and Sixteenth Century Tahrir Defters. *State and Society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule* (editors Srđan Rudić, Selim Aslantaş). Belgrade: The Institute of History Belgrade – Yunus Emre Enstitüsü – Turkish Cultural centre Belgrade, 191–204.
- Pandžić 1979: Bazilije Pandžić. Katarina Vukčić Kosača (1424–1478). *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*. Sarajevo: Franjevačka teologija – Kršćanska sadašnjost, 15–25.
- Radonić 1897: Jovan Radonić. Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranic-Kosača. *Archiv für slavische Philologie*, 19, 380–465.
- Šidak 1975: Jaroslav Šidak. *Studije o „Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Thallóczy 1914: Ludwig von Thallóczy. *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*. München und Leipzig: Duncker und Humblot.
- Truhelka 1911: Ciro Truhelka. Testamenat gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 23, 355–375.
- Vego 1957: Marko Vego. *Naselja bosanske srednjevjekovne države*. Sarajevo: Svjetlost.
- Žeravica 1982: Lidija Žeravica. Grobovi ispod stećaka na Pavlovcu kod Sarajeva. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. 37 (A), 179–205.

Neven Isailović

THE TERRITORIAL DEVELOPMENT OF THE LANDS OF THE
PAVLOVIĆ AND KOSAČA FAMILIES IN PODRINJE AND POLIMLJE
AND RELIGIOUS CIRCUMSTANCES IN THEM

Summary

Based on the assumption made by Petar Momirović and Vera Jerković that the *Evangelary of Čajniče* originated in the circle of the Pavlović noble kindred or at least ended up in their possession as a gift, this paper examines a series of historiographical issues. These include: the possession and development of the settlement of Čajniče; the territorial organization of the Lands of the noble families of Pavlović and Kosača, and the delineation of their domains in the regions of Podrinje and Polimlje; the religious affiliation of members of these families, their nobility, and the wider population; as well as the presence of religious centres and potential scriptoria in the area. The analysis was based on the sources of Bosnian, Ragusan (i.e. Dubrovnican), and Ottoman provenance, as well as archaeological research. The town of Čajniče is only recorded from the Ottoman period onward, although it existed before, and it is to be expected that it belonged throughout medieval period to the Kosača family, not the Pavlovićs. It was determined that, with certain exceptions, the boundary between the Kosača and Pavlović families in the Podrinje region generally lay somewhere around Ustiprača on the left bank of the Drina River, and around the mouth of the Lim River on the right bank. The boundary then followed the Lim River to somewhere near Rudo, after which the area around Priboj remained in the Land of the Pavlovićs, and the area around Prijepolje in the Land of the Kosačas. Thus, Čajniče remained in Kosača territory, although important monastic centres such as Dobrun and Banja near Priboj were, when not part of Serbia, located in the Land of the Pavlovićs. Within the domain of the Kosača family, from members of their noble lineage to the general population, all three Christian religious denominations present in Bosnia operated – the Bosnian Church, the Serbian (Orthodox) Church, and the Roman Catholic Church. In contrast, sources primarily note members of the Bosnian Church within the Pavlović family's entourage. Nonetheless, considering the territories held by the Pavlovićs, the Serbian Church must have continued to function there, with the Bishopric of Dabar having its centre in Banja near Priboj. As the *Evangelary of Čajniče* was likely created in a scriptorium, potential candidates include the Orthodox monasteries of Dobrun, Banja near Priboj, and Mileševa, and possibly (though less likely) the churches in Višegrad, Sopotnica, or Čajniče. One way or another, the manuscript originated in the territory of either the Pavlović or Kosača families, in whose lands important centres of spirituality and literacy were located.

Keywords: Pavlović kindred, Kosača kindred, Bosnia (medieval), Podrinje, Polimlje, Christianity, Middle Ages.

Историјски институт Београд
neven.isailovic@iib.ac.rs

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

091=163.41:003.072(497.6)''13/14''(082)
94(497.6)''04/14''(082)

СРПСКИ средњовјековни споменици из Босне и Хума :
проучавање Чајничког јеванђеља : зборник радова са међународног
научног скупа , Источно Сарајево, 6–8. октобра 2023) / [главни
уредник Рајко Кузмановић ; одговорни уредник Драго Бранковић ;
приређивачи Зорица Никитовић, Владислав Топаловић]. - Бања Лука :
Академија наука и умјетности Републике Српске ; Сарајево : Српска
православна црква Митрополија дабробосанска, 2024 (Лакташи :
Графомарк). - 623 стр. : илустр. ; 24 cm

Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз
сваки рад.

ISBN 978-99976-42-95-0

COBISS.RS-ID 142010881